

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 14
(18747)

2016 чылдың
февраль 11
четверг

Садар өртээ хостуг
<http://shyn.ru>
Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Мечи чыл моорлап келди! ЧОННУҢ ЧААГАЙ ЧОРУУ ДЭЭШ ЧАЛБАРААН

Шагаа байырлалының бүдүүзү
Тываның Баштыңы Шол-
Кара-оол Кызыл хоорайда
ыг шажын хүрээлерин кезип,
үлгө чыылган чон-биле ужу-
лып, чырык-чаагай Шагаа-би-
зиг байырны чедирип, Мечи
да каң дег кадыкшылды,
кежикти, ажил-ишке чедиш-
терни, амыдырал-чуртталгазы
байлак болурун сеткилин
ызындан күззэн.
Февраль 9-та, Шагаа хүнүнде,
бажында Шолбан Кара-оол чон-
кады Дөгээ дагның бедиинче
Саң кыпсып, тыва ак чемниң
кизин оран-таңдыга өргүп,
и чылдың баштайгы хүнүнүн
ыдыктыг мөгейип, хөй нацио-
н Тыва Республиканың чонунун
ди-чаагай чоруу дээш чалба-
«Өгбелеривистиң эрте-бурунгу
ылдарын сагып, ыдыктыг оран-

таңдывыска чалбарып, ооң сүлдө-
сүнезиннеринден өршээ-авыралды,
ажыл-иживиске чедишкиннерни,
амыдырал-чуртталгага чаагай чорук-
ту дилээривиске, бергелерни алып
эрттеринге черле дузалаар чорду»
— деп, ол чугаалаан.
Дөгээ дагның бедиинге Саң са-
лырынче республиканың удуртукчу-
зу-биле кады ооң бичии өңүктөри
чораан. Олар дээрге Кызылда
школа-интернат биле Россияның
Президентизиниң кадет корпусунун
оолдары-дыр. Саң салыр ыдыктыг
езулалга олар эң-не баштай кижип
келген болгаш, улусчу езу-чаңчылды
оолдар дыка сонугурап, боттарынга
ажыктыг чүүлдерни билип алганнар.
Саң салырынга келген эр кижилерниң
дыка хөйүн, езулуг эр кижилерниң
чаа чылдың бирги хүнүнүн херел-
дерин бедиктиң бедиинге уткуурун
херек кырында көргөннер.

Дөгээ дагның бедиинге Саң салы-
рының езулалынга келген шупту
эр кижилерге чоннун ыдык езу-
чаңчылын сагып, хүндүлөп чоруу-
ру дээш, Шолбан Кара-оол өөрүп
четтиргенин илереткен. Дөгээниң
бедиинче төргелиг үнүп келгеш, Саң
кыпсырының езулалынга киришкен
инвалид эр кижилерниң маадырлыг
мөзү-шынарын республиканың удур-
тукчузу онзагайлап демдеглээн.
Саң кыпсыр езулалга чыгып
келген эр кижилер-биле Тываның
Баштыңы республикада ажил-иш
дугайында чугаалажып, бөдүүн чонга
кончуг ажыктыг бооп турар «Чаңгыс
суур — чаңгыс бүдүрүлгө», «Аныяк
өг-бүлгө — кыштаг», «Инек — чеме-
рикчи малым» деп көдээ ажил-агый
төлөвилелдериниң ажил-херек кы-
рында канчаар боттанып турарынга
хамаарыштыр бодаддарын солушкан.
ТР-ниң Чазааның
парлалга албаны.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

ТОДАРГАЙ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ДЕТКИИР

«Экономиктиг ажыктыг чоруу тодаргай эртем
төлөвилелдерин деткиир бис».

Ындыг медеглелди Тываның Баштыңы эртем-
деннер-биле Россияның Эртем хүнүнге тураскааткан
ужуражылгазынга кылган. Шолбан Кара-оол ужура-
жылганы ажыдып тура, шинчилел ажилдарының
грант деткимчези, бюджетти кызырып турар-даа
болза, ол хевээр артар, харын-даа көвүдээр дээрзин
дыңнаткан. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдө-
биле холбашкан болгаш эртем төлевилелдеринге
ажыглаттынганындан инвестицияны орулга хевирлиг
эгидерин магадылап турар төлевилелдерни мурнады
акшаландырар дээрзин айыткан.

«Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилел ин-
ститудунун эрге-байдалын өскөртүп, дузалал угла-
нышкынын немээн бис — деп, Шолбан Кара-оол
чугаалаан. — Ол дээрге анаа черге ол атты солаа-
ны эвес-тир, институт каракка көскү чүүлдерни —
бизнестиң арыг орулгазы, тус чер продукциязының
бүдүрүкчүлүгү, чижилгеге киржир аргалары болгаш
өске-даа чүүлдерни республиканың чугула айтырыг-
ларынга дүүштүр кылзын дээш, ынчаар кылган бис.
Углангышкынын ынчаар өскөртүп ажилды чүгө ол
институтка эвес, өске-даа албан черлеринге чору-
дар бис, бүгү ажил шинчилелдер-биле холбаалыг
апаар, кыска болгаш ортумак хуусаада беримчелиг
болур ужурлуг. Республикада тускайжыттыг эртем
албан черлери, бедик мергежилдиг эртемденнер,
лабораториялар, дуржулга ажил-агыйлары болгаш
өске-даа инфраструктура бар деп бодаар мен. Ол
чүүлдер бөдүүн ишчилерге — зът, сүт, дүк, тараа
бүдүрүп турар тараачынарна, малчынарна, фермер-
лерге, көдээ кооперативтерге, бизнеске бараан болур
ужурлуг. Эртемни практика-биле, төрзүн черивистиң
айтырыглары-биле холбаштырып силерден дилеп
тур мен. Ындыг базымны эртем черлеринден манап
турар бис».

Хөмүр-дашты ыш чок кылдыр болбаазырадып
кылырын чижекке көрзөли. Ону боттандыраары бөдүүн
ышкыш: хөмүр-даш бар, а ооң ыгы аажок хөй болгай, а
ону шийтпирлээр херек. А ол ажилче акша салырынче
кым-даа далашпас, чүгө дээрге ооң беримчелиг болу-
рунга бүзүрел чок. Болбаазыраткан хөмүр-даш ышкыш
чедер бе? Рынок байдалдарында ону шийгээдириниң
дугайында айтырыг чигинчиг апарган.

Кожавыс Алтайны көрзөли. Электри энергиязын
хүн станцияларындан алырын аңаа шийгээдип эге-
леди. 20 гектар черге каттышкан күчүзү 5 мегаватт
херекселди тургузуп алган. Мынчага чедир ажыглап
келгеш, ол төлевилел дээш өөрүшкү чавырылган.
Чүгө дээрге, бистиң харлыг кыжывыска ол техника
бодунун күчүзүнүн 80 хуузу чидириптер бол-
ган. Станцияны доктаамал ажилдадыр дизе, хүн
батареяларының кырын хардан хүннүн аштаар бүдүн
бригада ширбикчилер негеттинер апарган.

Ындыг станциялар тудуп бээрин биске чамдык
сагынгыр-тывынгыр кижилер саналдап келген.
Алтайның ол дуржулгазын көргөш, чөпшээрешпейн
барган бис.

Оон алгаш көөрге, боттуг ажил-херектерлиг ки-
жилер акшаландырышкынын дөстөрүн тып алыр
ышкыш. Кайгамчык ажыдышкынарның биске
херээ чок. Республика амыдыралының бүгү тала-
рын хаара тударынга киржилге херек. Делегейде бар
болгаш ажыглап турар технологиялардан өөренип
болгай, өттүндүр кылып алырга багай чүве чок. Кол
сорулга — ол чүүлдерниң Тывага ажыглаттынып
болур аргаларын тып алыры».

gov.tuva.ru

ШАГАА-БИЛЕ!

РФ-тиң Президентизи Владимир Путин Россияның буддистеринге ай календары езугаар Чаа чыл-биле байыр чедирген.

— Ай календары езугаар Чаа чыл-биле силерге сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен.

Бо чаагай байырлал кижилерниң болгаш агаар-бодустун чаартылгазының демдээ болгаш, кижилерниң чүректерин бүзүрел, эки күзелдер, чаагай чүүлдерге чүткүл база арыг сагыш-сеткил-биле долдура бээр.

Шажын-чүдүлгениң, сагыш-сеткилдин, хөй-хөй салгалдарның эрте-бурунгу чаагай езу-чаңчылдарын, оларның онзагай культуразын камгалап када-галаар болгаш сайзырадырының делгем аргалары бөгүн россияжи буддистериниң мурнунда делгеми-биле ажык. Буддисти организациялар ачы-буянын хөй талалыг улуг чырыдышкын болгаш өөрөдиге ажилдарын чорудуп, өг-бүлениң үнелиг чүүлдерин быжыглаарынче, өзүрор салгалды кижизидеринче сагышты салып, тайбыңны, ниитилелге эп-найыралды болгаш бот-боттарын билчир чүүлдү камгалаарына, шажын-чүдүлгелер болгаш националдар аразына кады ажилдажылганы сайзырадырына улуг үлүүн кирип турар.

Силерниң бажыңнарыңарга чедимчелиг болгаш чаагай чорукту Чаа чыл эккээр болзун, силер болгаш силерниң чоок кижилериңер аас-кежиктиг болзун. Чедиинкиниң, каң кадык болгаш амыр-чаагай болуңар!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

2016 чылды Тыва
Республикага
аалчыларга хүндүткел
чылы кылдыр
чарлаарының
дугайында

Тыва Республикага чонунуң чаңчылдарын камгалап арттырар болгаш сайзырадыр сорулга-биле доктаадырым болза:

1. 2016 чылды Тыва Республикага аалчыларга хүндүткел чылы кылдыр чарлаар.

2. Тыва Республиканың Чааанга:

— Тыва Республикага аалчыларга хүндүткел чылын эрттирериниң талазы-биле республиканың организастыг комитетин тургузар;

— Тыва Республикага аалчыларга хүндүткел чылын эрттирериниң талазы-биле хемчеглерниң планын январь 30-ге чедир бадылаар.

3. Тыва Республикага аалчыларга хүндүткел чылын эрттирериниң талазы-биле муниципалдыг организастыг комитеттерни тургузарының дугайында тус-тус эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырын Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органның сүмөлээр.

4. Бо Чарлык ону албан-езу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың декабрь 30

№254

РОССИЯНЫҢ КАМГАЛАЛ САЙЫДЫ СЕРГЕЙ ШОЙГУ ТЫВАГА КЭЭП ЧОРААН

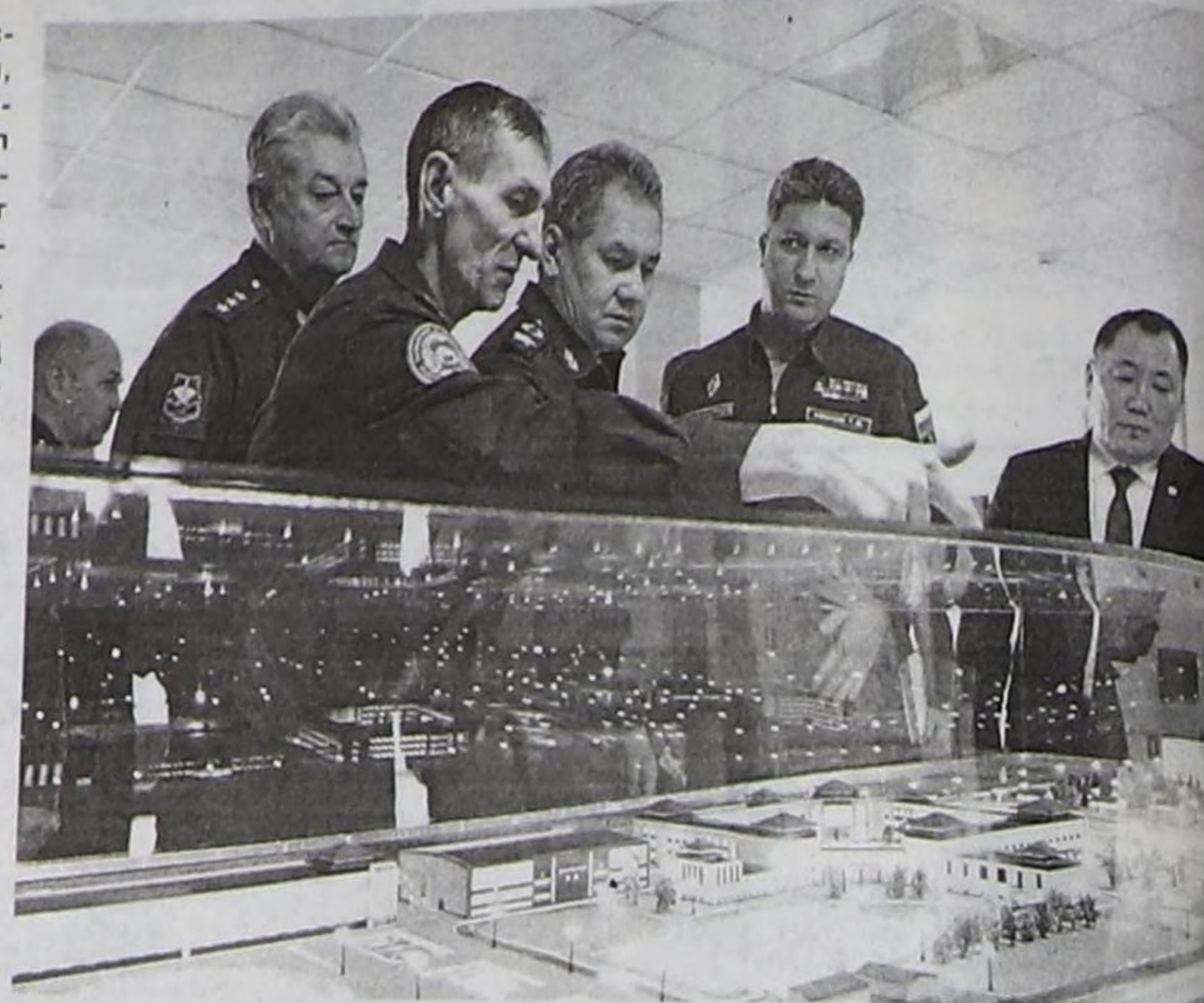
Февраль 9-та Тывага Россияның камгалал сайыды, армия генералы Сергей Шойгу кээп чораан. Келген кол сорулгазы — республика девискээринде чамдык шериг объектилерниң туттунуп турарының байдалын хынап көөрү.

Кызылдың аэропортуна Россияның Маадырын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол уткуп алгаш, национал байырлал Шагаа-биле байыр чедирген. Ол камгалал сайыдының ажилчын сургакчылаашкынының үезинде ооң-биле үргүлчү кады чоруп турган.

Сергей Шойгунуң бир дугаар кирген объектизи — 55 дугаарлыг тускай даг-адыгжы бригадага туттунуп турар Кызылдың оң талазында шериг хоорай болган. Даг-адыгжы бригада 2015 чылдың ноябрьда бүрүнү-биле тургустунган. Кызылда шериг хоорайжыгаш туттунуп турар үеде бригада Иркутск областың Нижнеудинск хоорайында турар.

Камгалал сайыды корпустарының бирээзинче кирип көргөш, тудугну дүргедер сорулганы салган. Төп шериг округунуң командьлал черинге ажилдарның шынарын доктаамал хынаарын дааскан. Бирги ээлчегниң сорулгазы — казарма болгаш хандырылга черлериниң инфраструктуразы ажыглалче бо чылын дужааттынар ужурлуг. Камгалал яамызының төлээзи Игорь Конашенков шериг объектилерни тударының графигин тургузарын дыңнаткан.

Ооң соонда Сергей Шойгу Тыва Республиканың шериг комиссариатының тудуунга барган. Чаа бажың база Кызылдың оң талазында, элээн каш тудуглардан тургустунар. Хөй ажыглалдыг комплекс шеригке келдиришкен хемчеглерин бүрүнү-биле чорудар арганы бээр. Оон

аңгыда аңаа республиканың чыылда пунктузу ажилдаар.

Дараазында Кызылда Президентиниң кадет училищези хыналдага таварышкан. Мында өөрөдиге корпусу, чурттаар чер, автодром, аът спортунуң комплекси болгаш өске-даа тудуглар кирер ийги ээлчегниң ажилдары чоруп турар. Училищениң директору Андрей Киселев сентябрьга чедир ийи дугаар өөрөдиге корпусу, спорт комплекси, хандырылга инфраструктуразы туттуна бээрин дыңнаткан. Ийи дугаар корпус ажыглалче кире бээрге, ам-даа немей 100 кадет сургуулду хүлээп алыр. Бо өөрөдиге чери чуртун 7 регионундан, колдуунда Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк округундан сургуулдарны хаара тудар. Камгалал сайыды

ийиги ээлчегниң тудугларын сентябрь 1-ге чедир доозарын дааскан. Кадет училищезиниң кол бажыңына ол эмчи кезээн, ол үеде национал байырлал Шагаага тураскааткан кадеттерниң байырлыг программасы болуп турган хуралдаар залды көргөн.

Сергей Шойгу ооң соонда ажилчын хуралды эрттирген. Кызылга ажилдаан түңнелинде ол республиканың удуртулгазының болгаш тудугжуларның кичээгейин объектилерниң иштин база даштыкы девискээрин чаагайжыдарынче угландырган.

Ажилчын сургакчылаашкын соонда Россияның Маадыры Сергей Шойгу Шагаага тураскааткан байырлыг шайлаашкына хоочуннар-биле ужурашкан.

«Бөгүн, чоннуң байырлалы

Шагааны демдегеп турар хунде бодунуң биче-чуртунга камгалал сайыды Шойгу келген. Ол силерге чаагай күзээшкыннерни кадык, аас-кежиктиг, уга күштүг болуруңарны дам эргим чаңгыс чер-чуртунга Ооң төрөэн Тывазына да мал кичээнгейи дээш чоланыр мен. Чай чок-даа ол төрүттүнген хундунда б Шагаада кээр арганы тып Тывага, адазының чурт чер-чурттугларының чез кезээде далажып кээр» — Россияның камгалал сайыды Тывага келгениниң дугай регионнуң Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

ТР-ниң албан-езу сайтызы

ТЫВАДАН КИРИШКЕННЕР

Тываның делегациязы «Чаңгыс демниг Россия» партияның XV съездизиниң бирги үе-чадазының ажылына киришкен.

Күрүне Думазының VII чыыжына соңгулдалар талазы-биле соңгулда компаниязын белеткээринге болгаш эрттиреринге дүүштүр февраль 5-6-да «Чаңгыс демниг Россия» партияның XV съездизиниң бирги үе-чадазы болуп эрткен.

Москвага болуп эрткен съездиниң ажылына Тыва Республикадан делегация киришкен. Ооң составына партия конференцияларына соңгуткан, боттарының девискээрлеринге соңгулда компанияларынга эки ажылын көргүскен делегаттар, а ол ышкаш «Чаңгыс демниг Россия» партияның даргазы Д.А. Медведевтиң регионда хөй-ниити хүлээп алышкын чериниң удуртукчузу Өнер Он-

дар киришкен.

Делегацияны Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы, «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тыва регион салбырының секретары Кан-оол Даваа удуртуп чораан.

Съездиге Күрүне Думазының чедиги чыыжының депутаттарына кандидаттар кылдыр депшидер кандидатураларны тодарадырының талазы-биле ниити-федерацияның партийжи баш удур бадылаашкыннарын эрттирериниң чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаан, Федералдыг организастыг комитеттин составын болгаш баш удур бадылаашкынның хүн бүрү ажылаар саавыры болуп регламентини хүлээп алган. Кандидаттарны июльда, партияның съездизиниң ийиги үе-чадазында депшидер.

Дээди Хуралдың
парлаалга албаны.

ӨӨРЕНИКЧИНИҢ СОНУУРГАЛЫН ОТТУРАП

Тываның математика башкыларының ассоциациязының даргазы, баштаар черниң даргазы Надежда Яговдик Бүгү-россияның

математика башкыларының ассоциациязының регион салбыры математика, физика болгаш информатика башкыларының 1 съездизинге

тодарткан планнарының күүселдезинге идепкейлиг киржи эгелээн дээрзин дыңнаткан.

Школаны дооскан өөреникчи инженер-техниктиг мергежилче өөренип кирер кылдыр технология өөрөдириниң аргаларын тып турар дээрзин ол демдегелээн. Олажыл чоруп турар. Ооң-биле чергелештир тодаргай эртемнерни башкылаарының

методиказының шына бидериниң дугайында тырыг база шиитпирлетт турар, келир үениң бидерлиг башкыларын бек кээри ассоциацияның чурот сорулгазы. Ажилдап кылган комплекстиг докумен-школаларда ажилдап башкыларның мергежилди-дидерин база көргөн.

АЛЫР ШАЛЫҢЫҢ АЖЫК БОЛЗУ

Ажыл төлевирин чажыды-биле бээр чорукту илередир талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының ажылының түңнелинде 2015 чылда күш-ажыл керээзи чарбайн ажилдап турган 5956 ажилдакчыны илереткен. Тайылбыр ажылын чоруткан соонда, 5216 ажилдакчы-биле күш-ажыл харылзааларын хоойлуга дүүштүр чарган, оларга ажыл берикчилери төлевирни «ак» кылдыр төлээрин аазаан.

Кожууннарга хамаарыштыр алырга, ажыл төлевирин чажыды-биле боттандырып турган эң хөй кижини Чөөн-Хемчик кожуундан илереткен — 724 кижичеткен. Ак-Довурак хоорайда ажыл берикчилери 689 кижибиле хоойлу езугаар керээ чарбайн турган. Каа-Хем кожуунда

хыналданың түңнели-биле ажилдакчы шалыңын «а алыр аргалыг апарган.

Тываның Пенсия фондуз медээлерин езугаар алыр шалың акшазын ажы-бөлөөнүн чедип алган соң, 2014 чылдың декабрь 1-ден чылдың сентябрь 1-ге чедир пенсияже кирер саналгалар түнү 8 млн. 370 муң 951 рубл өскөн. Ындыг турбуже «а алыр» ажилдакчыларның «хөлегеде» турарларның 34,8 хуузу.

Ажыл төлевирин чажы чорукка удур демиселди идеп жидери-биле Тываның Күш-ажыл яамызы адырлар яамыла биле болгаш федералдыг аргаларының девискээри органы-биле дугуржулга чарган.

АЯК ШАЙ ААРТАП, АЖЫК ЧУГАА КЫЛЫП

Ажыл-агыйның аңгы-аңгы ырларына ажилдап чо-
юн хоочун кижилерниң Кы-
ргыстан хоорайның хөгжүлде-
лери алынганын киирген улуг
хуузу чугаалаваска-даа,
иниитизи-биле
хүндүлүг хамааты-
ы алганнарның саны — 57.
алаан, амгы үеде оларның
чартык кези хоорайда
а-менди чурттап чоруур.
Владислав Ховалыг болгаш
ай баштың Дина Оюн фев-
5-те Кызылдың хүндүлүг
аатыларын чалап алгаш,
аа-биле байыр чедирип, аяк
ы аартавышаан, хөөрежип
аалашканнар.

Хоочуннар оларның аныак-
ты үезинде Шагаа байыр-
ын чон канчаар демдегледип
аанынга хамаарыштыр со-
сактышкындарын кылган.
Дандар-оол Көк-Хунаевич
ажак аныяанда ийи чыл
тинде моолдар-биле кызы-
рлашкан. Өвүргө ажилдап,
ттааш, моол кожоларның
ааны канчаар демдегледип
ганын, кара-биле көрүп
аанын сактып чугаалаан.
аан-сар азы Ак ай оларга эң
а байырлап. Тывалар база
ааны онзагай кылдыр дем-
гээр чорааннар. Ол шаан-
ы тываларның чаңгыс улуг
ырлары, куда-хувууны бе-
ынчаар эрттирбес турган.
Коммунисттик партия үезинде
ааны хоруур дугайында
тия обкому-даа, Сайыттар
үлели-даа тускай шиитпир
эп турбаан дээрзин Дандар-
Көк-Хунаевич сагындырып
алаан. Совет Эвилелиниң
аатылары турган болгаш,
чылды ынчангы езу-биле ян-
ы 1-де демдеглээр апаргаш,
аа байырлалы чайгаар-ла
й ажитталы берген. Чаа
ды ылаңгыя школаларга

уруглар хөглүү-биле байырлап,
янзы-бүрү маскарад хептерин
боттарының холу-биле даарап,
каастап, будуп кедип турганнар.
А көдээге, кыштагларга чурт-
тап турган кижилер Шагааны
боттарыны-биле демдегледип
чорааннар.

Хоорайның амыдыралына
хамаарыштыр хүндүлүг хо-
очун база бодалын чугаалап,
ылаңгыя парк иштинге эрги
үеде турган объектилер — стол
теннизи, бильярд залының,
Ногаан кинотеатрның, Чайгы
ресторанның бажыңарын катап
тургузарын саналдаан. Ынчан
аныяктар, улуг-даа кижилер
теннис, бильярд, шыдыраа зал-
дарына хостуг үезин ажыктыг
эрттирери дыка-ла эки чаңчыл
турган.

«Мээң ачам безин бильярд
залынче кирген соонда, шуут
чиде бээр кижилер» — деп, Дина
Оюн сактып, паркты кижилерниң
идепкейлиг дыштаныр чери
болдурарын чедип алырының
чугулазын деткээн. Амгы үеде
парктың эде чаартылгазын чо-
рударына Тываның Культура
яамызы инвесторлар дилеп
турарын ол дыңнаткан.

Хоочуннар хүндүлүг дыш-
танылгада-даа болза, кайда
чүү болуп турарын телеви-
зордан көрүп, солуннардан
номчуп, амыдыралдан чыда
калбайн олуларлар. Оларны

ында-хаая, ийи-чаңгыс катап
школалар, эртемденнер-
даа чалагылаар. Дандар-
оол Көк-Хунаевич чоокта чаа
Тываның гуманитарлыг эртем-
шинчилел институтунга чала-
дып чеде бээр, эртемденнер
Шагаа дугайында, «Тываның
сураглыг кижилери» деп серия
иштинде чаа үндүрген номна-
ры-биле таныштыргаш, белек-
ке бергеннер. Эртемден Дор-
жу Чүргүй-оолдун тудусканы
«Мен тыва мен» деп номунун
дугайында: «Ындыг онза ном
бо чоокта черле номчуваан
мен» — диди.

Хүндүлүг хоочуннар, чо-
гаалчылар Екатерина Туктуг-
ооловна Танова, Кара-Күске
Күнзекович Чооду база Шагаа
дугайында сактышкындарын
кылып, боттарының номнарын-
га, республика солуннарынга ол
онза байырлап хамаарыштыр
чүүлдерни бижи чораанын чу-
гаалааннар.

Кызыл хоорайның удуртук-
чу даргалары, депутаттары
хүндүлүг хоочуннарынга Шагаа
будуузу-биле байыр чедиргеш,
үнүп келген чаа чыл чаагай
болурун, кол-ла чүве — оларга
быжыг кадыкшылды, узун назы
назылаарын күзээш, Шагааның
суй белектерин сөңнээн.

Надежда ЭРГЕП.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

САЙЫТ ААЗААНЫН КҮҮСЕТКЕН

Кижилер дээр эртем-дир,
өртөмчөйде өндүр улуг чүүлдер-
ле хөй, ынчалза-даа кижиден
артык өндүр чүве чок. Сөөлгү
үеде кижиниң ортумак назынын
75 харга чедир узадыр дээш
салдынып турар сорулга кончуг
шын. Ынчангаш кижиниң күчү-
шыдалы, эртем-били, салым-
чаяны, арга-дуржулгазы, быжыг
кадыкшылы бирги чергениң
айтыры. Чурттуң социал-эконо-
миказын хөгжүдеринге, камгалал
күчүзүн быжыглаарына кол
черни кадык кижилер болгай.

Таптыг-ла 87 чыл бурунгаар,
тодаргайлаарга, 1928 чылда Ты-
вага чүгө 3 эмчи ажилдап тур-
ган болза, 1941 чылда 20 кижилер,
ооң иштинден 2 тыва эмчилер
ажылдап турган-дыр. 1950-1960
чылдар үезинге чедир бистиң
Чыргак сумузунга чүгө чаңгыс
эмчи Серенмаа Туметеевна
Ооржак аъттыг чоруп тургаш,
ажылдап турган чүве.

Амгы үеде Тываның кадык
камгалал адыры таныттынмас
кылдыр чаарттыган. Чон бодунуң
кадыкшылы дээш шыңгы негел-
делерни салып турар апарган.
Республиканың Кадык камгалал
яамызы ортумак болгаш дээди
эртемниг эмчилер-биле четче-
леттинген, тускай дериттинген
машина-техникалыг, кижиниң
мага-бодун өттүр көрүп шинчи-
р хуулаазын дериг-херекселдер-
биле хандыртыган. Чаа доозуп
кээп турар аныяктар-даа болгаш
үр чылдарда чоннуң кадыкшылы
дээш ак сеткилдиг, ажылынга
бердинген, дуржулгалыг эмчилер-
даа хөй.

Россия Федерациязының ка-
дык камгалал сайыды Вероника
Скворцова Тывага доктаамал
дузаны чедирип турары-биле
республикада медицинада бай-
дал турумчаан бооп турар.

Бистиң Чыраа-Бажы суурга
турган участок эмнелгези элээн
каш чылдар бурунгаар хоозурап
дүшкен турган. Ооң ажилдакчы-
лары Маргарита Манчин-оолов-
на Монгуш 32 чыл стажыг, Ната-
лья Давааевна Донгак барык-ла
40, Ролана Ховалыговна Кара-
Сал — 29, Салбакай Данчаевна

Сат — 29, санитарка Ирина Куу-
лар 35 чыл дургузунда чоннуң
кадыкшылы дээш болдунар
шаа-биле кызып ажилдап кел-
ген. Оларда чүү боор, машина-
хөлге, аарыг кижилер шинчи-
р тускай дериг-херексел бар эвес,
доозуп алган ортумак эртем-би-
ле кызып-кылайып ажилдап-ла
турарлар-дыр.

Бир чыл бурунгаар бистиң
Чыраа-Бажы суурга Тыва Рес-
публиканың кадык камгалал
сайыды Орлан Эрес-оолович
Донгак сургакчылап кээп чо-
рааш, эмнелгеден ниити байдал-
биле таныжып көргөш, кандыг
боттуг дуза кадып болурун билип
алган. Бирээде, дээди эртемниг
эмчи кадрлары-биле хандыра-
рын, ийде, эмчилерге болгаш
аарыг кижилерге таарымчалыг
оран-бажың-биле хандыраын
болгаш эмнелгеге эрги-даа бол-
за, бир чүгээр машина бээрин
аазаан чүве. «Аазаашкынны үш
чыл манаар» дээр чүве болгай.
Орлан Эрес-оолович аазаан
чүүлдерин үш чыл чедирбейн,
2015 чылдың сентябрь айда
херек кырында күүседип берди.
Дээди эртемниг терапевт эмчи
Алена Байыровна Намдык, би-
чии уруглар эмчизи Белекмаа
Борисовна Салчак олар бисте
кээп ажилдап турарлар. Үш
орунну-даа эккеп салган, аарыг
улусту ында эмнеп турар апар-
ганы өөрүнчүг чорду.

Эмнелгеге моон мурнунда
совхоз конторазы турган оран-
саваны берип каан, чылыг, чы-
рык таарымчалыг-дыр.

Кадык камгалал яамызының
сайыды Орлан Эрес-оолович
аазаанын күүсеткен. Четтирди-
вис. «Сөглээн сөс, керткен ыяш»
деп чүве бар болгай, сөзүңерге
ээ болдунар, эр хей! Ам бир
бичи дилээвис бар, ол-ла эм-
нелгеге эм-таң садар аптекадан
ажыдып берип көрүңер, Орлан
Эрес-оолович, кожуунуң кол
эмчизи Дугар-оол Шожаа-Дар-
жааевич силерниң-биле кады
демнежиптер деп бүзүрээр мен.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы сумузу.

АК ЧОЛДУГ ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ — МАЛЧЫННАРДА

Өвүр кожуунуң Чаа-Суур
үзү көдээ ажыл-агый сай-
адыкчылары, чымыштыг
ил-ишчилеривис сумуустун
чыннарынга бурун шагдан
чыл келген база бир онзагай
гүлүг Шагаа байырлалын
раль бештиң хүнүнде Иван
Монгуш коданы Сарыг-Уяга
ырлап эрттирген. Байырлап-
сумунуң Культура одааның
ылдакчыларының чараш
а танцызы-биле ажыдып,
р чонга билдингир апар-
аныяк ыраажывыс Радик
Монгуш ховар дирткен хоог
-биле кожамыктарны ыр-
га, малчыннарывыс кады
ажып, хей-аады көдүрлүп,
тоглааны эгелээн. Чаа-Суур
учагыргазының удуртукчула-
суунуң чурттакчыларының
нээзинден байыр чедирип,
йерээлдерни салган.

Тывада 2016 чылды Тываның
чыларынга хүндүткел чылы
дыр чарлаан болгай, ынчан-
манаа келген улуг назылыг-
ны ак кадак-биле үткуп, ак-
сүт-биле езулалды кылган.

Байырлап хүнүнде малчын-
нарывыстың эң-не манаары
көжер ном саңы база келген.
Чоокта чаа чырыкче үнген ном-
нары таныштырып, делгээн.
Номчуттунарынга ынак мал-
чыннар Саида Ховалыг, Иван
Монгуш, Нина Тюлюш, Олег
Кыргыс болгаш өскелер-даа со-
нуургаан номнарын хөйү-биле
бижиттирип алган.

Оон ыңай солун оюннарның
бирээзи, эң-не кыска үеде эмдик
аъттарны шалбадап, чуларлаар
мөөрейге сыдымын сыыладыр
чайып октааш, Сыдым-оол Тумат
шылгараан.

Дараазында херээжен мал-
чыннарның аразына чадаг ча-
рышка 7 киржикчинин аразын-
дан аныяк малчыннар Анай-Хаак
Тюлюш, Нонна Шожап, Минчи-
р Монгуш олар шылгарап, сумунуң
депутаттарындан өртөктүг бе-
лектерни алганнар. Ооң соонда
хендирбе сый шавар мөөрейге
аныяк малчын Аргамчы Кыргыс
тиилекчи болуп, Өвүр кожуунуң
чагырга даргазының оралакчызы
база Чаа-Суур сумузуң кура-

тору Өнермаа Санааевнаның
холундан суй белекти алган.

Улаштыр кыштың соогунга
торлуш дивес, мөчөк-мөчөк
шыңганнарлыг мөгелерниң
чараш оюну-даа эгелээн.
Ачыр-дачыр тудушканының
түннелинде аныяк малчын
Буянды Тюлюш шүглүп үнген.
Үжүрлөшкен мөгө Айдың Кыр-
гыс, үшкү черге Радик Монгуш
төпөттиг болган.

Малчыннарның ак чолдуг
Шагааның байырлалына
Өвүр кожуунуң чагырга дар-
газы Сергей Куулар, оралак-
чызы Өнермаа Ооржак база
кожуунуң көдээ ажыл-агый
адырының ажилдакчылары
малчыннар-биле чолукшуп,
чылыг сестерни чугаалаан.
Мал бажын өстүреринге кии-
рип турар үлүг-хуузу дээш он
малчынга эзерлерни деткимче
кылдыр берген. Келген чонга
малчыннар өөрүп четтиргенин
илереткен.

Аяна МАЙЫНДЫ,
Чаа-Суур сумузуң ном
саңының эргелекчизи.

АМЫР-ДЫШ БИЛБЕС ДЕПУТАТ

Эрзин кожуунуң Мөрен су-
музунда эң улуг назылыг депутат
— Чечекмаа Кыргысовна Сади
(Намдак). Ол — Кыргыс Намдак
дээр өгбевистиң улуг уруу. Нам-
дак акый колхоз, совхоз үезинде
хлеб быжырап черге ажилдап,
үр-ле үеде чонну амданныг,
тодуг хлеб-биле хандыраынга
улуг үлүүн киирип чораан кижилер.

Чечекмаа Кыргысовна ада-
иезиниң ажилгыр соруун дөзөп,
бичииңинден тура күш-ажылга
өөргөнгөн. Сиген кезе бергенде,
эр улустан дудак чок, ыяш-
таар, хөй ногаа аймаа, карто-
фель өстүрер, черле кылбазы
чок, амыр-дыш билбес кижилер
боор. Мөренниң Оваа-Даш деп
чараш чериниң ээзи болуп,
ында мал-маган тудуп, бүдүргөн
продукциязын сумунуң болгаш
кожуунуң школа, уруглар сад-
тарында дужаап турар.

Депутадывыс, назы-хары ул-
гады-даа берген болза, даанган
ажылын ыяк күүседир, билбес
чүвезин айтырып, дилеп чорааш,
сорулганын чедип алып. Ынчан-
гаш бодунуң туружун камгалап
шыдаар кижилер. Чон аразына

кандыг кижилер турбас дээр! Эки
кылган ажилды багай дээр, ба-
гай кылган ажилды эки кылган
талазын-даа тып алган турар
кижилер бар. Чечекмаа Сади
ындыг байдалдарда аныяк-
тарга сүмезин берип, билбейн
барган кижилерге бодунуң ону
канчаар билип алганын бир-
ден бирээ чокка тайылбырлап
бээр. Чайның изии, кыштың
соогу дивес, аай-дедир маңнап
тургаш, чонунга дузалаар дээш
сорулганын күүседип чоруур
буянның депутат. Та канчап
четтигип турар кижилер?! Хөй сан-
ныг уйнуктарының кижизидил-
гези, кадыкшылы болгаш өг-
бүлезинде амыдыралының чи-
диг айтырыгларын шиитпирле-
жип, мал болгаш чер ажылының
чымыштыг ажыл-херээн кы-
лып, депутаттың даалганын
күүседип, чонунга ак сеткилди-
биле бараан болуп чоруур кижилер.

Ынчангаш аныяк депутат-
тарга үлегер-чижек угбавыска
ам-даа холу дыңзыг, чаа-чаа
чедишкыннерлиг ажилдаарын
күзедим.

Светлана ДОКТААЛАЙ.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ ШАГАА

«Чылдың ээзи моорлап келди, чыылган чон курайлаңар!... Амыргын-на, амыргын!...» дээн йөрээлдер Арат шөлүндө чыылган чонну кыйгырган ышкаш, чаңгыланган. Уткуп алган чылывыстың бир дугаар хүнүндө Шагаа байырлалы театржыткан көргүзүг-биле эгелээн.

Мечи чылының моорлап келгенин көргүскен национал театрның артистери чылдың 12 аңнарының танцы-самын, «Найысылал» бөлүүнүн ыраажыларының «Курай-курай!» деп ырын, Шагааның кол маадыры — Ак-Сал ирейниң йөрээлдерин чыылган чон улуг сонуургал-биле көргөннөр. Арат шөлүнгө аяс, чылыг хүнде чон кижилер базар чер чок кылдыр чылып келген.

сооктан чылынган, өгнү сонуургаан чонну кирип, изиг шайы-биле хүндүлөп турду. Ол өглерниң бирээзи өөредилге адырының ажилдакчыларының тиккен өө болду. ТР-ниң Өөредилге яамызының ажилдакчылары,

удур быжыргаш-ла, изиг, сүттүг шайы-биле өг чанынга келген кижилер бүрүзүгө үлөп, шайлап турдулар. Аныяк эртемденнер «Аска-кадай», «Күске-моортай» деп оюннарны уругларга ойнадып, тиилекчилерин чигирзиг белектер-биле шаңнап турдулар. Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң саналы езугаар бо-ла бүгү чаагай чаңчылдар-биле 4 чыл улай Шагаа байырлалын организаптап турар болдулар. Ылаңгыя Шагаада хей чон ашкырып-чемгерери эңне улуг буян чыып алып езулап дээрзин башкылар чугаалады. Өг иштинде ужу-төштөн эгелээш, тыва чемнерниң доозазын делгеп салганы онзагай. Бо чылын чарлаттыганын Тываның аалчыларына хүндүткел чылында өзүп орар ажы-төлгө бо чараш чаңчылды көргүзөр сорулгалыг кылып турар болдулар.

Тыва чоннуң улуг байырлалы — Шагааның бир кол кезээ оюннар, мөөрейлер. Шөлдүн ужу-кыдында хей бөкперлешкен чон аразынче кижилер кирер-даа аргажок. Бо солун мөөрей чонга көскү кылдыр таптыг эптиг чер шилип албаанын, ону көрүп чадашкы, кижилер арай хомудап, чугаалажып турдулар. Айт шалбаада мөөрейге кандыг-даа хар-назынныг, күзөлдиг кижилер кирип болур. Солун оюннуң девинге алыскан улустуң алгы-кышкызы чонну улам-на чыылдырып турду.

Байырлал көрүп келген чоннуң аразында тыва национал идик-хевин ажы-төлү-биле кеткен ийи-чаңгыс-ла кижилер бар. Оларның аразында эңне онзагай кеттиген өг-бүлени улус чон магадап көрүп турдулар. Ол дээрже Кызыл хоорайда чурттап турар үш ажы-төлдүг, аныяк өг-бүлө Буяна, Тимур Арахчаалардыр. Оларның кеткен тыва тоннарын, кадыг идиктерин, бөрттерин кым даараанын сонуургап айтырамыз, Буяна боду усшевер, бажыңында чагылар

хүлээп, дааранып турар болду. Езулуг-ла тоолдарда тыва тажы, даңгына ышкаш чоргаар көстүр.

Национал театрның бир ужунда аш-чем, национал тыва дериг-херексел, идик-хеп саткан ярмаркадан сүттен кылган, быжырган, хаарган далган кылыгларын чон үзүк чок садып ап турду. Тускай хаптап каан божа, курут, чодураалыг чөпкөп дээн ышкаш ак чемнерни делгептерге-ле дораан төндүр садып апарганын садыгжы-

— соок-даа дивес чон чыып оюн-тоглаага киржирин көрүп, магадаар-дыр бис. Шагаа байырлалы акы-дуңмалы чонну чыып, мөөңнээр чон байырлал-дыр» — деп, хааладылар. Минусинск хоора угузунга аалдап келген Вагина Шепелева: «Кады тө угуз Тываже өг-бүлө аайы-биле 80 чылдар көжүп келгеш, Кызылда амырап-чурттап турар. Чылды чайын маңаа келгеш, эм-до

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К.Т. Даваа, ТР-ниң Чазааның Даргазының ораакчызы К.А. Бичелдей, Тываның Камбы-ламазы Лопсан Чамзы, Кызыл хоорай баштыңы Д.И. Оюн олар сөс ап, байыр чедирип, үнүп келген Чаа чылда чыылган чонга чаагай күзөлдери йөрээген.

Арат шөлүндө тиккен 2 ак өгдө

Аграр лицейниң башкылары, ПУ-10-нуң сургуулдары, ТГШ-ниң эртемденнериниң демибиле эртен 9 шактан тура келген чонун уткуп-хүлээп, ашкарып-чемгерип хүнзээннер. Эртемденнер 100 кадактарны, орус-тыва дылда Шагаа дугайында буклеттерни чонга үлээп, ПУ-10-нуң сургуулдары дыка амданныг, чаагай бооваларны

МӨӨРЕЙЛЕЖИП, ОЙНАП-ХӨГЛЭЭН

Февраль 9. Арат шөлү. Агаар-бойдус чылыг болгаш аяс хүн. Шагаа байырлалына тураскааткан тыва национал оюннар киржири-биле республиканың чурттакчы чону хей-биле чыгып келген.

Национал идик-хевин кедип алган өг-бүлелер Арат шөлүндө чыылганнарның кичээнге ийин хаара тудуп, чоргааралды оттурган. Бичии өпоялар безин чучактарлыг, тыва бөрт, тоннарлыг. Ында-мында мөөрейлерге киришкен киржикчилерниң оюнун сонуургаан, чоннуң каткы-хөглүг чаңгызы дыңналып, оларның хей-адын улам көдүрүп тур.

Тевек тевери-биле 67 кижилер бижиткен. Бирги черни Сүт-Хөл кожуундан Бады Ондар (749 катап тепкен), ийиги черни Балгазын суурдан Андрей Аман (687), үшкү черни Айдың Сат (310) олар алган. Аңаа орус оол тевек теп эгелээрге, хамыктың кичээнге ийи чүгө ында. Балгазын чурттуг Андрей Кызылдың транспорт техникумунун сургуулу. Тевек теверинге төрзөн школазының күш-культура

башкызы Марина Самдан 5-ки класстан эгелеп өөредип, аңаа сонуургалын оттурган. «Бир дугаар киришкеш, ийиги чер алганымга аажок өөрүп, келир чылын бирги черни алып дээш, шыңгыы белеткенер мен» — деп, ол чугаалады. Чыылган чон шупту тевек тепкен оолдарның санын деңге санап, бижип-даа турарлары бар.

Аргамчы тыртарына 16 команда киришкен. Эңне күштүг команда Тере-Хол кожуундан, ийиги черге Тес-Хем кожуун, үшкү черге Каа-Хем кожуун төлөптүг болган.

Айт шалбаадаарына Кызылдың уран чүүл колледжизиниң бирги курсчузу Субудай Монгуш тергидээн, ийиги черде — Эрзин кожуундан Темир Севи, үшкү черде — Чаян Өлзей-оол. Эң бичии киржикчи Кызылдың 5 дугаар школазының 8-ки классчызы айтты бир дугаар шалбаадапты. Оңаа-иези Ээрбек сумуунда малчыннап турар болду. Айт шалбаадаары аңаа ачазы 6 харлыындан эгелеп өөреткен. Ойнакчыларның

аразында 14 харлыг Аким Монгуш бир дугаар киржи келген: «Айт шалбаадаарын көөргө, белең ышкаш, а шынында аргамчыны октаары берге-дир. Бо Шагаа меңээ уттундурбас болду. Бо чылын дуңмам Бадыргы-биле ачавысты бир дугаар

эдерип, Дөгээ даанче Саң салыр езулалга кириштивис. Аңаа улуг назылыг кырган-ачалардан эгелээш, бичии оолдар аажок хей болду. Ам чылдың-на Саң салыр езулалга киржир бис. Бо хүн Бадыргыны Новосибирск хоорайже ушу маргылдаазына

киржири-биле үдептивис. Аңаа чедишкениң киржирин күзө тур мен» — деп, ол чугаалады.

Чүс бежен кил деңзилиг даа көдүреринге 22 кижилер күжүн шешкен. Киржикчилерниң хей кезии дашты көдүрерин чадашкан. Ынчангаш республиканың эң шыырак мөөрейжилери Кур Чер сумуундан Артыш Монгуш, Тес-Хем кожуундан Альберт Самдар, Өвүр кожуундан Каадыр Кыргыз олар тергидээш.

Даш көдүрер мөөрейни көрүп күзөлдиг кижилерниң саны хей оларның аразынче кирери аңаа амыр эвес болду.

Тыва национал оюннар мөөрейлериниң соонда ийи кара меңгилег от олуттуг кызыл Мечи чылынга тураскааткан байырлыг концерт болган. Республиканың чурттакчы чон Шагаа байырлалына мага хандыр ойнап-хөглөп, хей-ады бедиң чанганнар.

Шончалай ХОВАЛЫН
Владимир ЧАДАМБАНЫ
тырттырган чуруктары.

моорлап келди

ДАҢ ХАЯАЗЫНЫҢ ЧЫМЧАК ЧЫРЫЫ ДЕГ
ЧЫЛ МЕНДИ-ЧААГАЙ БОЛЗУН

Арат чонну дужаап чагы-
дар, командалап албадар
дуртулганын үезинде тыва
чоннуң улуг байырларын,
чу-чаңчылдарын хоруп турга-
нын улуг назылыглар эки билир
бис. Эрткен вектиң 70-80 чыл-
дарда «эргиниң артышкынна-
ны» эмин эрттир сурап, эрттир
увискаалчаан түңнеливисте
онуустуң чаагай чаңчылдарын
каап, хая көрнү бергеш,
чу-даа чедип албадывис.

Харын-даа эрткен-барган
өгүвүстү, аныяк салгалывыс-
ы эпчок байдалдарга тава-
ыштырып, ал-боттарывыс-даа
чу болу берди» дижи, аай
аптаашкынның чорукка-даа
варжып турдувис.

Тыва чоннуң улуг найыры –
агааны хоруп каан безин үелер
рду. Шагаа дээрже чоннуң
гыш-сеткилин илереткен, чаа
лды уткаан онзагай байырла-
а. Шаандагы эртемденнерниң
жээн ажилдарын өөренип
ерге, тыва чон Шагаага бүдүн
л дургузунда белеткенип
пир турган. «Найырларга –
зүк кирер» деп тыва чоннуң
егер чугаазы бар. Бистиң
рунгуларывыс кайын хөлүн
ар ийик.

Чуртка, бистиң республикага
е тургустунушкун эгелээн
онда, ада-өгбелеривистиң
чу-чаңчылдарын катап эги-
п, оларның биске дамчы-
п берген изин эдерип, мөзү-
дүжүвүстү экижидип алыр
аш улуг ажилдарны чазак-
ырганың төлээлери, сарыг
жынның ажилдакчылары,
малары, хамнар кылып чору-
п турар.

Үдепкен чылывыста Тываның
аа тыва езу-чаңчылдарның
тын чарлап, ону бедик дең-
ге эрттирген. Ону бистиң рес-
убликада чурттап турар өске-

даа нацияның чоннары аажок
деткээн. Бо чылын «Тываның
аалчыларына хүндүткел чы-
лын» чарлааш, ол талазы-биле
чогуур ажилдарны кылып эге-
лей берген.

Ынчангаш келир үеде
салгалдарывыска езу-
чаңчылдарывысты, чүдүлге-
сүзүвүстү ол хевээр кылдыр
арттырып бээр дээш, Шагаа ба-
йырлалын сөөлгү үеде Тываның
национал Күрүне байырлалы
кылдыр Тыва Республиканың
Дээди Хуралы бадылап, док-
тааткан. Ол дээш тыва чоннуң
хей-аады, сүзүк-сүлдеси улам
бедээн.

Шаг-төөгүден бээр са-
рыг шажын чүдүлгелиг чон-
нар Шагаа байырлалын аажок
ханы сүзүк-биле эрттирер чо-
рааннар. Ынчангаш респу-
блика найысылалының шупту
хүрээлеринге кежээкиниң 10
шактан эгелээш, хондур номга
олурганнарның саны дыка хөй
болган. Ламалар судурларын
номчааш, чүдүкчүлерге дышта-
ныр үелерин берип, оларга изиг
чемин, сүттүг сарыг шайын база

сунуп турганнар.

Шагаа бүдүүзүнде са-
рыг шажынның чүдүкчүлери
нүгүлдүн, хай-бачыттын хөй
талаларын үндүрер, чаа үнүп
келген чылда чиик, чаагай, чоруу
чогунгур, бай-шыдалы экижиер,
аас-кежиктиг, оожум, тайбың
сеткилдиг болурунга «Дүг-
жууба» (Сор) дээр эки езулалды
республика найысылалының са-
рыг шажынның чүдүкчүлериниң
шупту хүрээлеринге кылган

Чаа чылдың дүжүп кээр
үезинде кол кылыр езулал-
дарның бирээзи – Саңны салы-
ры. Ону ыяап-ла бедик черге
салыры албан звес, бодунуң

Чоннуң, бичии уруг-дарыгның
чыннып алырынга эки байдал-
дарны тургузуп, бир өгнү, бир
улуг майгынны база тип каан.
Доңа берген улус ол черлерге
баргаш, изиг шайны, боова-боор-
закты-даа чип болур. Ийи саң
салган, оду дээрже чалбырааш-
талып үнген черлерниң элээн
кыдыында келген чонга, улгады
берген улуска эптиг болуру-биле
узуң манзалардан эптеп тургаш,
дыштанып олурар сандайларны
база кылган. Ол Саң салыр черге
эртенгиниң 4 шактан эгелээш, 9
шакка чедир 500 хире улус кел-
геш барган.

Бо удаада Саң салган чер-
лерге чүгле Кызылдан звес,
а республиканың аңгы-аңгы
булуңнарындан дыка хөй улус
идекейлии-биле киришкеннер.

Кызылда Култураның бол-
гаш дыштанылга парыгының
Каа-Хем биле Бии-Хемниң
каттышкан белдиринге 1996
чылда республиканың хамнар
ниитилелиниң удуртукчузу тур-
ган Ай-Чүрек Оюннуң эгелээш-
кини-биле республиканың хам-
чаяакчы кижилери Саң салырын
эгелээн.

Бо чылын республиканың
бүгү хамнар ниитилелдериниң
төлээлери ол черге 10 дугаар
Саңны салганнар. Аңаа 20 хам-
нар, 300 хире чүдүкчүлөр чы-
лып келгеш, саңга киржи, хам-
чаяанныгларның алгыштарынга
арыгладып алганнар.

Тыва хамнарны делегейниң
өске черлеринде чурттап чоруур
хамнар эки билир. Оларны чер,
дээр-биле эң-не чоок харылзаа-
лыг, бойдус-биле тудуш амыды-
ралдыг деп санап, арга-дуржул-
га алыры-биле Тывага үргүлчү
кээп турарлар. Бо чылдың Ша-
гаа бүдүүзүнде база кожа чыдар
Хакасия, Красноярск крайның,
делегейниң өске чурттарын-
дан келгеннер тыва хамнардан
хөйүн өөренип ап, олар-биле
кады Шагаада база хамнааннар.

Чаа үнүп келир чылды кан-
чаар уткуп алыр сен, бүдүн чыл
дургузунда ол үлениң түңнели
илерээр. Чаа чылдың чаазында
улуг, буянның йөрелдер салып,
чалбарып, кара үүле черле
кылбас ужуруг бис. Ынчангаш
ол хүн республиканың кайы-даа

булуңунга чедип, Шагаалаан
кижилерни көөрге, арын-шы-
райында өөрүшкү, хүлүмзүрүг
долган, сеткил-сагыжы оожум,
хүндүлээчел чорду.

Амдангыг сарыг шайын ку-
дуп, үүжезинден белеткээн ажи-
чемин эргин артап келген аал-
чызынга улуг хүндүткел-биле
сунуп, аштанып-чемнениринче
чалаар чаңчылдыг. Ол чоруп
тургаш, арага-дары ишкен-даа
улусту көрбедивис, аас-дыл кы-
лып, маргыжып-даа турар улус
таварышпады. Өршээ хайырак-
кан, чаа чылда ындыг-ла турар
болзунам.

Чер бүрүзүнге баарывыска
тывалар, өске-даа нацияның
чону бот-боттары-биле чолук-
шуп, национал оюннары тевек

теккен, тыва шыдыраа ойнаан,
бедик тейлиг черлерден шанак-
тыг, хаактыг, кадырып каан алгы
кежи-биле чуңгуулаан, аразын-
да кожамыктажып, чижишкен
аныяктарны-даа, улгады берген
улусту-даа хөйү-биле көрдүвүс.

Шагаа азы Чөөн чүк улузунуң
Чаа чылының байырлалы көшкүн
чоннарның эң-не онзагай, улуг
найыр-дою. Ынчангаш тыва чон
2 кара меңгилиг, от олуттуг, кы-
зыл Мечи (Сарбашкын) чылын
февральдың 9-та даң хаяазы
даглар артындан моорлап, үнүп
кээрге улуг өөрүшкү-маңнайлыг
уткуп алганы ол.

Владимир ЧАДАМБА.

Бо чуруктарны чаа үнүп
келген Мечи чылды уткаан
байырларда үезинде автор
тырттырган.

ТЕС-ХЕМНИҢ САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРЫ

Тываның булуң бүрүзүнде онзагай салым-чаяанныг, «алдын» холдуг чурукчулар, ус-шеверлер кайы көвей. Тес-Хемде база-ла ыңдыг. Чурукчуларга хамаарыштыр болза, төөгүзү дыка солун.

1980 чылдарда Самагалдайга чонга ачы-дуза чедирип турган чурулга мастерскаязының дугайында кыска төөгүнү чуугаалаксаар-дыр мен. Бо мастерская районнуң Культура бажыңының баазасынга ажилдап турганы культура, уран чүүлдүн төөгүзүңе балалбас исти арттырган. Ооң сорулгазы — районнуң сумуларының болгаш ында ажилдап турар албан организацияларының иштики-даштыкы каастангалгазын чуруп кылыры, аныяк-өскенни чараш чүүлге өөрөдип, даш чонар, чуруур ажилдарже хаара тудуп, өзүп оорар салгалга уран чүүлдү непередип, тайылбырлаары.

Ол үеде СЭКП Тес-Хем райкому бүдүрүлгө албан черлерин бот-орулгачарылгалыг ажилдаар системаже кирип, ажилдың бир чаа хевирин амыдыралга боттандыраарынче кыйгырып турган. Ынчангаш райкомнуң агитация, пропаганда килдизи чурулга мастерскаязын бодунуң контролюнга ап, углап-баштап турган. База ол ышкыш районнуң удуртукчулары чурулга мастерскаязы-биле керээлер чарып алгаш, ажилдаарынче кыйгырыгны үндүргөн турган.

Чурулга мастерскаязын ортумак тускай эртемниг чурукчу Сергей Шалыкович Семенов удуртуп турган. Аңаа дөрт чурукчу ажилдап турган: Анатолий Монгуш, Владимир Ооржак база Сергей, Солаан Семенов алышкылар. Олар районнуң албан черлери-биле керээ чарып алгаш, оларның кириген чагыгларын чуруп, акша-шалыңы ажилдап ап турганнар.

Чурулга мастерскаязының ачызында суурларның даштыкы-иштики каастангал-шимелдези, адрестеринден эгелээш, көзүлдүр-ле экижип, аян-шинчи кирген. Ындыг мастерская турарга, ажыктыг деп чүвени чон билип, ону деткип, тускай чагыгларны удаа-дараа кирип турганнар. Районнуң төвүңге база суурларынга эки ажилдыг мурнакчыларга «Хүндүлел самбыразы» база соцчарыштың тиилекчилеринге «Тукту көдүргөн» деп монументилерни цемент, дой-довурактан кылып турганнар. Ындыг чүүлдер кижилерниң, ылаңгыя аныяк-өскенниң эки ажилдаарынче хей-аьдын көдүрүп, мурнакчыларның одуруунче киреринге идиглиг болуп турган.

Чурулга мастерскаязынга «Чонар-даш» деп бөлгүм ажилдап турган. Арга-дуржулгалыг хоочун даш чонукчузу Шалык Дамбаевич Семенов ону удуртуп, аныяк-өскенни хаара туткан. Ол аныяндан-на ыяштан, чонар-даштан янзы-бүрү дүрзүлөр кылырынга хандыкшылдыг, оолдары Солаан биле Сергейни база өөрөдип алган ада. ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң чонар-даштан кылган ажилдарның улуг делгелгелеринге ооң ажилдары база делгеттингилээн. Шалык Дамбаевич Семенов «Чонар-даш» бөлгүмнүн аныяк кежигүннерин Ак-Эриктиң Улуг-Агар ховузуңче экскурсияладып чорааш, оон кылагар кара өңнүг чонар-дашты тып алганнар. Ол черни хоочун даш чонукчузу черле билер турган. Ынчангаш ол аныяк-өскенге төрзүн черин шинчилеп, Тес-Хемде онзагай өңнүг чонар-даш бар дээрзин бадыткап, оон чараш дүрзүлөр кылып өөренирин чагып-сургап чораан.

Чурулга мастерскаязынга тускай эртемниг чурукчулардан болгаш арга-дуржулгалыг ус-шеверлерден тургустунган чурукчулар чөвүлели база ажилдап турган. Ол чөвүлелге Тес-Хемниң талантылыг, чурулга талазы-биле тускай эртемниг Ян Чолдак, Мартай-оол Чооду, Биче-оол Күнзек, Сергей Семенов,

Идамчап Енаа, Анатолий Монгуш, Николай Самдан, Анатолий Чарындак, ус-шеверлер Даш-оол Кунгаа, Виктор Санчат, Херел-оол Балдыржаа дээш, өскелер-даа районнуң уран чүүлүнүн хөгжүлдө-сайзыралынга улуг үлүг-хуузуң киригеннер. Ук чөвүлел янзы-бүрү солун хемчеглерни организаастап эрттирип, школапарже үнүшкүннерни база кылып турган. Чөвүлелдин кежигүннери районнуң 7 сумуларын аразында хуваажып алгаш, аңаа барып, чуруттунар ажилды чорудуп турганнар.

Солаан Шалыкович Семенов СЭКП Тес-Хем райкомунуң бажыңының даштында «Хүндүлел самбыразы» дузалакчызы Алексей Ооржак-биле кады кылганнар. Ол үеде самбыра ажыдып турар дыка улуг шил эжикилериг турган, а ооң иштинде — мурнакчыларның чуруктары, оларның ат-сывын, кылып турар ажил-ижин бижээн. Ол самбыра ам-даа ында бар, чүгле ээн. Ону чаарткаш, кожууннуң мурнакчыларының чуруктарын аскан болза. Эрткен үениң эки, ажыктыг чүүлдерин амгы үеде чүге ажыглап болбас деп. Районнуң сумуларында салым-чаяанныг, талантылыг чурукчулар, ус-шеверлер эвээш эвес. Мен оларның чүгө каш кезин бижидим.

Тес-Хемде салгалдан салгалче дамчып келген салым-чаяанныглар бар. Оларга үстүңде адааным үш адашкылардан аңгыда, Стал, Мерген Шалыктар, Николай, Сайдаш Самданнар, Херел-оол, Омак Балдыржаалар, Виктор, Михаил Санчат адашкылар, Оюу, Алдынай Аракчаа авашкылар, алышкылар Мартай-оол, Май-оол Чоодулар, Май-оол, Соян-оол Бармиттер, Новосибирскиниң профессионал-техниктиг училищезинин ус-дарган салбырын дооскан эжишкилер Андрей Семенов, Алдай-оол Куулар, Герман Борбак-оол дээш, өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

Эрткен чүс чылдың 80 чылдарында ажилдап турган чурулга мастерскаязы 1992 чылда дүшкени харааданчыг. Ындыг-даа болза, чурукчулар, ус-шеверлер анаа олурбаан, бергелерни ажып эртип, боттарының хуу бүдүрүлгө, кооперативтерин ажыдып, чонунга ачы-дузаны чедирип, ажилдың чаа хевиринче киреринин оруун тыва бергеннер. Солаан Шалыкович Семенов Самагалдайга бажыңының чанынга «Сайгын» деп чазаныр биче бүдүрүлгени ажыдып, аңаа тыва өг иштинин эт-херекселдерин бүдүрүп үндүрүп турган. Аңаа 4 ус-шеверлер ажилдап турганнар: удуртукчузу Солаан Семенов, ооң дуңмазы Андрей Семенов, Борис Шойдак, Май-оол Бармит. Чондан чагыглар чүгө Тес-Хемден эвес, харын-даа Би-Хем, Таңды, Өвүр, Эрзин кожууннардан безин хөйү-биле кирип турган.

Белдир-Арыг сумузуңга Херел-оол, Омак Балдыржаа адашкылар ыяш дилдирер хуу цех ажыдып алгаш, кожууннуң чонун дилдирген ыяш-биле хандырып, чагыгларны хүлээп ап турганнар. Ол цех ам-даа ажилдавышаан хевээр.

1993 чылда Самагалдайның 220 чыл юбилейинде, чурукчу Ян Чолдак көдээ ажил-агый техниказын септээр бүдүрүлгениң даштын каастан чураан, Биче-оол Күнзек, Иван Хангай көдээ Совет бажыңының эжикилеринге, соңгаларының кастыктарынга тыва угулзаларны оюп кылганы бир тускай. Ук юбилей уткуштур чурукчу Сергей Семенов сүй белектерни, эмблемаларны кончуг таарыштыр кылган. Оларны чон ам-даа эдилеп, шыгжап чорууру өөрүнчүг.

Үстүңде ады кирген бистин эргим «алдын» холдуг чурукчуларымыс, ус-шеверлеривистин хөй кезин ам аравыста шагда-ла чок, олар чораан болза төрзүн Тес-Хеминге оон-даа хөйү кы-

лыр турганнар. Кожуунуустуң онзагай кижилерин сактып, оларның дугайында чүүлдерни аныяк салгалымыс билип ап чорзун дээш, бижидим.

1991 чылда Сергей Семеновниң удуртукчузы-биле Калдак-Хамар арт кырында тураскаалды акызы Солаан Семенов, эштери Анатолий Монгуш, Анатолий Чарындак-биле бир демниг кылганы төөгүдө арткан. Кожуунга ажилдап, чурттап чораан чурукчу, даш чонукчузу, композитор, чогаалчы Бригад Санчьевич Дүпчүрнүн удуртукчузы-биле, Улуг Тиилелгениң 50 чыл оюнга тураскаалдып, коллегалары Леонид Уржук, Анатолий Дондуп база дузалакчызы, ооң бажызы Солаан Семенов-биле Самагалдайның Амбын-Ноян кудумчузуңда тыва эки турачыларга тураскаалды 1995 чылда кылганнар. Ам тураскаалдар кылып турар улус-даа көзүлбес-ле-дир, кожууннуң удуртукчузы чурукчу, скульптор, архитектор кадрлардан белеткеп, өөрөтсе деп бодаар мен.

1995 чылдың май айда Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турган Б.Ч.Баткарның, экономика талазы-биле оралакчызы К.Л.Лапчааның удуртукчузы-биле район төвүңге ус-шеверлеринин бүдүрүп үндүрүп турар барааннарының садыг-ярмарказын кончуг-ла солун организаастаан. Ында чүнү чок дээр: тыва идик-хеп, ширтектер, аът херекселдери, тыва аьш-чем, аргаан-дараан, демир-дестен, ыяштан, чонар-даштан кылган чүүлдер дээш, чүү-даа бар. О-Шынаадан башкы Алексей Давааның чогаадып кылганы кудук кагар дериг-херекселдерин, алгы-кеш эттээр, тоорук сайлаар станоктары, 10 аът күштүг сиген кезер, чүк сөөртүр бичии тракторну делгээнин чон аажок сонуургаан. Ак-Эриктен Морган Самбуу тараа шоңнаар, далганнаар, алгы-кеш эттээр, дүк дыраар станоктары чогаадып кылгаш, чон мурнунга ажилдадып көргүскен. Самагалдайдан С.Намзырайның кылганы казак эзерлерин чон амырап садып ап турган. Барааннарының өртээ чиик боорга, өске кожууннардан келгеннер күзелдир-биле садып ап турдулар. Кожуун чагыргазы сайгарлыкчыларны, ус-шеверлерни шаңнап-мактаан. Кижилерниң хей-аьды көдүрүлүп, боттарының хуу ажил-агыйын ажыдып, амыдыраарының чаа оруктарын дилеп, тып, шуудаан.

Аныяк чурукчуларга Александр Лапчааны, Марат Дагбаны, тыва хөгжүм херекселдери кылыр Роман Карашпайны, цемент, дой-довурактан тыва өг кылыр мастер Егор Хүлер-оолду хамаарыштырып болур. Александр Лапчаа кожууннуң уруглар садтарының дерилгезин онзагай чараш кылдыр кылган. Аныянда-ла «өске оранче» чоруй барбаан болза, езулуг чурукчу оон үнер турган. Марат Васильевич Дагба — тускай эртемниг чурукчу. Самагалдайның уругларның уран чүүл школазында чурук башкызы. Культура бажыңының даштын М.В.Дагба чараштыр, шынарлыг чуруп каастаан.

2013 чылда Самагалдайның 240 чыл юбилейин уткуштур Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Юрий Даваевич Тыт-оол дыка улуг ажилдарны кылдырганын чон билер. Кожууннуң Культура бажыңының чанында шөлдү таныттынмас чараш кылдыр кылган, ында Мани хүртүзүн, ийи ак өгнү О-Шынааның мастери Е.С.Хүлер-оол кылган. Ол шөлдү «Амбын-Нояннар шөлү» деп адаан. Ында Хомду дайынының киржикчилеринге база Эзир-Карага тураскаалдарны тургусканы онзагай. Кожуунда эртип турар бүгү-ле хемчеглер бо шөлге эртери чаңчыл апарган.

Серенмаа ШОЙДУН,
күш-ажылдың хоочуну.

ЭМЧИЛЕРГЕ МӨГЕЙДИВИС

Республика эмнелгезинин тер салбырының эмчилери аарыг кижиле амы-тынын камгалаар дээш, дүн, хүвейин ажилдап турарын, аңаа эмнедип каш, эскердим. Аңаа Чадаана хоорадыка берге аарыг кижини эккелген, ханының бажышкыны элзэн куду бо. Эмчилер хоочуннуң аарыын дарый, тодараткаш, бүгү талаалыг эмнээшк чорутканының түңнелинде, ооң бай экижээн.

Палатавыс эмчизи Чойганмаа Атан аарыг кижилерге аажок кичээнге эвилең-ээлдек, кызымаккай болду. А эмчи сестралары аарыг улустарның даларын тып, дамдыладыр эмнер салып төөрөнгени аажок болду. Эмнелге арыг аьш-чеми хоолулуг, амданныг.

Терапия салбырының демниг котиивинге черге чедир мөгейип, амы-аамыдыралынга аас-кежикти, ажил-ижин дишкinnerни, бүгү-ле экини күзеп, эм чыткаш, сегип, үнүп турар аарыг кижиле мурнундан Шагаа байырлалы тавары сеткиливис ханызындан өөрүп четтирген ти илередип тур бис.

Ак халаттыг эмчилер
Аас-кежик, чуртталганың,
Амы-тынның удазыны
Ачылыг силерниң хоолуңарда,
Ам-даа кызып ажилдаңар!

А.С. Сарыглар, Н.Б. До
Т.Д. Чамзы, Н.М. До

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР ТУТТУРГАН

2016 чылдың январь 26-да Үш-Бел курорттан үжен километр черге күкызыгаарының чурумун хынап ч тургаш, күрүне кызыгаарының Ндемдектен чүс метр черден Россия Федералдыг айыыл чок чорук албаны Тыва Республика талазы-биле Кызы эргелелиниң ажилдакчылары бол Аңнаашкын болгаш балыктаашкын тзы-биле күрүне комитетинин инспеклары ыяштар кескен участокту бол аңчылар бажыңын тып алганнар.

Ол девискээрни хынап көргөш, ыяш азып каан араалыг үш боону болгаш октарны, база 150 какпаларны, дириг таннар аңнаарынга ажыглаар дузакта кыдат бүдүрүлгениң четкилерин тыпкан. ыңай беш киш кештерин, адыг кежин, болгаш хаван эъттерин, үш доскаар д каан балыкты кызыгааржылар тыпкан.

Ок-чепсек Кызыл хоорайның чуртта ларының болган. Туттурган хамаатылар чылдың октябрьдан 2016 чылдың январь айга чедир аңчылар ажык-тывыжын кызы зоназынга чорудуп турганы хыналда үез билдинген. Оларның кызыгаар зоназын руур чөпшээрели безин чок болган. Хоой чөрүштүр аңчылар-тывыш ажылын чор турган кижилер боттарын «Үстүү-Енисей казактар округу хөй-ниити организация кежигүннери бис деп санап турарлар.

Амгы үеде бо материалды хынаа биле ТР-ниң Иштики херектер яамызы дамчыткан. Бо чорукка каразыттырып т кижилер моон мурнунда хоойлуга чөрү аңнааны дээш, административтиг хемч алзып турган. Ам бо таварылгада олар үүлгеткен херээ элзэн шыңгыы хемч онаажыр ужурлуг.

Моон соңгаар мындыг таварылг болдурбазы-биле Аңнаашкын болгаш лыктаашкын талазы-биле күрүне комит болгаш Тыва Республика талазы-биле тики херектер яамызы, Тыва Республи талазы-биле Россияның Федералдыг ай чок чорук албанының Кызыгаар эргелели киржилгези-биле хыналданы шыңгыыра хемчеглерни чорударын планнаан.

РФ-тиң айыыл чок чорук албаны Тыва Республика талазы-биле Кызы эргелелиниң медээзи.

Кижиге болгаш бойдус

ХҮРЕГЕЧИ АРЖААНЫ

Хүрегеги эмниг-домнуг аржаанымга кирген дары

Хүнден хүнче күжүм немел, омаам хайныр.

Тендигейнип, калгып чораан күжүр бодум

Деңгел кирип, ойнап-самнап, чана бердим деп, Хүлер-оол чамзы бижээн.

Бо дөрт-ле одуруг шүлүк, чок-чооктан келгеннерниң эм-диги алыр дээн күзелин улам шетелдирип, сагыш-сеткилинге түрелди оттуруп, сорук кирип-күштүг-дүр.

«Седип» деп бижиктиг дагның те баарында тускайлап каан салыр калбак даштар бар. ы угда үш-даа өг-бүлө тус-тунда саңны салып болур. ы мырыңай чанында тур-туп каан калбак самбырада жаанга кирериниң чурум-са-пгазын көрүштүг, шевегини күг бижип, аскан. Бистер ында киттинген езу-чурумга чагыр-ч, чемивистиң үстүн баштай-кудай-дээрже, ооң соонда ы-таңдыже чажып,чаламага ысты-көгүвүстү баглап, ыздывис. Селбер будуктар-у, узун дыттар колдаан бедик чоорту чавызап батса-батса, че талазы хавакталдыр дел-шөл кылдыр чаттыла берген. Аржаанчыларның майгынна-ың хөй кезии мында тиктин-Хүрегеги хем амыр-соксаал аян тудуп, ырлыг-шоорлуг чыдар. Мында үстүкү база кыкы дээр ийи аржаан бар. кызында эр, херээжен улус-тускайлап, аңгылаан, ман-йиле шевегин кылган ийи өрээлчигештерлиг. Ында унар, кеттинер, хеп азар-ылдерлиг.

Стүү аржаан. Ооң девискээ-де чыдар ак дойну аржаан-олуй булгаптарга, малгаш-ар. Ооң-биле бүткүр бодун-ынар, хүн караанга кезек-дегеленип чыдарга, малгаш-кештен ала-чайгаар боду-ла-лу бээрже, шоргага арылдыр-ып кааптар. Мында үгек чок, шөл болганда, херээжен-кирип, каксып турда, ооң-унга эр кижиге турбас. А эр-түң элчээнде херээжен улус-ес. Аржаанга кирерде, шакка-ртыр, шыңгы чурум бар.

Хүрегеги аржаанынга да-ында аарыгларны эмнээр-ер. оорга-мойун, ижин-баар, дээш, оон-даа өске. Аржаан-нде үш катап кирер, шоргага-минута каксыр чурумнуг. тайгы үеде 3 минутаны бе-арай деп-ле эрттирер боор-у. 10 минута дургузунда-ыптар кижилер ынча хөй-аанчыларның аразындан-чаңгыс-ла болур. Соогунга-ашпас. Чогуу 3 минута хире-рге-ле, аржаанның дому-ир. Аржаанга баштайгы чы-да 7 хонук, ийи дугаарында-а үшкү чылында 21 хонук-р езу-чурумнуг деп чугаа-р. Үзүктөл чок 3 чыл улаш-кирерге, аарыг-човалаңның-шуут-ла үстүр. Чогуу херек-нда амыдыралда, үзүктөл-3 чыл аржаанга кирген-ховар боор. Ынчалза-даа-ниң бодундан, амыдырал-

чуртталгазының деңгел байда-лындан база хамааржыр.

Дөртөн метр хире узун дурттуг шоргаларны кылып каанының шевегин, көрүштүг, чаражын. Саң дорт, ыргак-дагыр эвес, ха-рыылдап кааны хоюг, хол-биле суйбаарга, дүрбүжер, ылдырты-нар хире чүү-даа чок, кылайтыр-лак-биле чаап каанызыг. Шорга-суунуң оруун ханыладыр оюл-каан, аржаан ийлеринден үндүр-чаштавас, дорт оруу-биле тыр-лып аккаш, шорганың төнгөн-ужунга күштүг аттыгышкынныг-согуушкунну болдурар, ооң ула-мындан эмнээшкин чедингир, түңнелдиг болуп турар.

Оочурда аржаанчыларның каткы-иткилиг, оюн-баштак чугаа-сооду бо кижини хөглээшкынниң дээрбээнге ала-чайгаар, сорунза-дег, кири тырта бээр. Боралгактыг бодалдардан адырлып, чүнү-даа тоовас чаш төл ышкыш апарып, чиигеп каар сен. Аржаанчылар оочурга эрткен-барганын коптар-жып, хөөрежип тургулаар. «Ойт, оочуруң келди» деп сагындырбас-болза, эрттир чугаалажы бээр.

— Бо аржаанга кирип алы-рымга, буттарым аары кирбес, дыка сергек кылаштар-дыр мен.

— Бис уругларым авазы-би-ле база ындыг бис. Эм-таң-даа-сатпас-тыр бис.

— Эмнер өртээниң улгатка-нын!

— Ол чүү дээрин ол, чоокта-чаа хоорайның бир аптеказындан-грипп эминин өртээ 40-50 рубль-хире боор деп бодааш, айтыра-рымга, 102 дээрже, карманымда-кокшолум хирезин бодап келгеш, ытптаар чүве тыппаан мен.

— Нерв, ижин-баар, чүстер-аарыгларынга эмнерниң өртээниң-өскенин. Бо кижиге адаарындан-безин дидинмес, бүзүревес апар.

— Улуг дыка муңчулуп, муң-гараваңар, Чазаавыс бүгү тала-зы-биле өөренип көрүп турар, ийи-үш хире чылдар эрте бээрже, амыдыралывыс эки талазынче-андарлып келир, көргөй-даа бис.

— Чаа, ындыг-ла болзунам

— дишкеш, майгыннарынче тара-дыр базыптывыс.

Долгандыр турар бойдузу-вусту хумагалап, камгалап, ооң-чайгаар бүткен эм-дом болур-аржаан сугларынга кирип, эм-оыттарын чөп ажыглап, оларның-каракка көзүлбес эзлеринге чал-барып, тейлеп, йөрээлин дилеп, мөгөйип-ле чоруур болзувусса, бурган бистер бүгүдеге аас-ке-жикти, эки амыдыралды өргүүр-дүр ийин. Үрде көрүшпээниниң-уржуундан төрөл-дөргүлү-биле-ужуражып, чугаалажып, чаа-даа-тыпчып, таныжып турарлар бар. Эрткен чүс чылдың 1950-60-чылдарында-ла амыдыралының-аайы-биле өске кожууннар, суму-ларже көжүп чоруткан төрөлдери-база аржааннап келген болур. Ынчангаш үрде көрүшпээ бол-

гаш, хөөрежирге солун.

Мээң уругларым авазы-Соскарбаа Тюлюшовнаның-хөлчөк чоок төрөл өгбөзи Чал-зып Туматтың уруглары Че-чек, Наташа угбашкылар-биле-Хүрегеги аржаанының ачызын-да тыпчып, билчип алганывыс-өөрүнчүг болду. Олар эрткен-үзүн сактып, ижин-кара чокка-чугаалашканнар. Улуг назы-лыг өгбөлөрдөн, оларның төрөл-аймаандан Чалзып ирейниң-кады кырааны 84 харлыг, ам-даа-чиик, сергек хевээр, Хову-Ак-сында хеймер уруунуң чанында, оларның ажы-төлүн азыражып-орар. Оларның мында, аржаанда, келген уруглары безин пенсия-назылыглар, каш дакпыр кырган-авалар апарган.

Үениң маңының дүргени кай-гамчык. Тыва кижиге ажы-төлге-ынак, ийи угбашкы 5-6 уруглар-лыг. Чечек хүндүлүг дышта-нылгаже үнзе-даа, хуу ажы-лын сайзырадып, мал-магандан-салдынар хөңнү чок. Наташа-О-Шынаада сурагыг, хоочун са-дыгыжы Хажылайың огул-биле-өг-бүлө туткан. Ол суурда ном-саңының эргелекчизи, улуг-бичи-чонну номчулгаже хаара тудуп, номчукчулар-биле сырый харыл-заалыг ажылдап чоруур. Суурда-өг-бүлө бүрүзү библиотеказдан-боттарының сонургаар чогаал-дарын бижиттирип, доктаамал-номчукчулар апаргылаан. Чаа-үнгөн тыва номнарга сайгарыл-ганы кылып, конференцияларны-план езугаар эрттирип турар.

Бир-ле хүн дүштөп олур-вуста, чанывыска дөртөн хар-чоокшулап олар назылыг, чырык-шырайлыг, ортумак дурт-сынныг, чинге кара уруг кээп, оожум-олуруп алгаш: «Силер Дарган-ашактың уруу боор силер аа, угбам?» — деп, дидим эвес, айтырды.

— Ийе, дуңмам, канчап танып-кааптыңар, адың кымыл, кымның-уруу сен? — деп, бирээзи база-салдынар-даа хире эвес удур-айтырган.

— Адым Светлана дээр. Халаа-Сүрүннүң Александра-деп уруунуң уруу-дур мен — деп, оожум-топтуу кончуг харыылады. Соскарже дорт көрүп алган, чүү-дээр ирги дээниг, олурар болду.

Оозу:

— Хаплаң, Халаа-Сүрүн, Ос-сурбаа, Чанчываа ачамның чоок-төрөлдери улус, Улуг-Хемниң-Ары-Торгалыгың үндөзін өгбө-чурттакчылары-дыр. А сен мээң-дуңмам-дыр сен — дээш, олудун-чазай олуруп алды.

— Силерниң аваңарны Ыр-лаар кадай деп чон аразында-чугаалажыр, а шынында Найдың-дээр. Дуу майгыга олуруп ча-дааш, кылаштап келдим, сагы-жым эндевээни ол-дур — дидир.

Ийи угбашкы удур-дидир ай-тыржып каап, сагыш-сеткилинден-үр-ле чугаалашканнар. Светаның-өөнүң ээзи Анатолий Соскарның-чоок төрөл (адазының аайы-биле) акызы суму туржук ко-жуунга ат-сывы дидиреп чораан-механизатор, хову бригадири

Аржаанчылар.

Дүкчүүнүң хөй ажы-төлүнүң ор-тун огул болган. Дүкчүү-даа ооң-кады кырааны-даа «өске оранче-аыттанга-ла» үш он чылдар ка-раш кылдыр шуужуп эрте берген. Толяның ада-иези аныяанда-бурганнаваан болза, байдал шуут-аңгы турар ужурлуг. Ам канчаар-амыдырал бодунуу-биле бурун-гаарлап чоруп олар, Светлана, Толяның өг-бүлөзи Ары-Торга-лыгдан, Ак-Тал, Хөлчүкке көжүп-келгенден бээр үр апарган. Олар-ажы-төлдүг, ажыл-агыйлыг, эки-амыдырал-чурттап оларлар. Боттары хлебти быжыргаш, ар-жаанда чер четпес, аскак-көскөк-улуска каш хонгаш-ла, «Нива»-машиназынга чүдүргөш, эккеп, садып турар. Оларның саткан-хлевин алган улус «Четтирдвис, уругларым» дээн өөрзөн сетки-лин илередип, чылыг сөстөрни-чугаалап чоруур болду.

Хүрегеги аржаанның чоок-кавызында малчын аалдар эвээш-эвес. Хүннүң эвес-даа болза, сүт, өрөмө, быштак, өл-ааржыны-эккеп, улуг эвес, таарымчалыг-өртөккө садып-саарып, ырак-узак-черден келген аржаанчылар-га деткимче дузаны көргүзүп, чаагай үүлени бүдүрүп турары-өөрүнчүг.

Аржаанга кирген соонда, эки-чылыглары ужурулуг. Бистер ба-рып турувуста, шалың дүжүп, хүн-элзэн бедип кээрге, чер кургаар-турган. Хөвөндөн кылган матрац, чоорганныг улустар дүне майгы-га чыдарга, хөлүнде-ле чайгаар-өдүп, шыгыг бээр-дир деп турду-лар. Бистерниң ап чораан дөжек, чоорганныгы эдин үндүр-эттеп каан дүктүг алгылар бол-гаш, өл-шыктан сезинмейн тур-дувус. Ада-өгбөлөривистиң шаг-төөгүдөн бээр, чүгө аржааннаар-да эвес, ырак-узак орук чоруурда, кеткен хеви, дөженир дөжээ, шуглаа эдин үндүр-эттеп каан-серге кештери болур. Ынчангаш-кыштың чыккылама соогу, чайның-суук чаъзы-даа оларның сеткил-сагыжын хөлзедип, түрөтпес. Өде-даа берзе, хүнге шыгын-үндүр салыпкыш, бичи када-ла-ууштай тыртып алыр. Аныяк-өскөнгө сүмөм, базаарда эттеп-каан хой-даа, өшкү-даа кеште-рин садып турар, кадыкшыл дег-үнелиг чүве чок, акша харамнан-май, садып алыңар. Бо органы-билир кижилерге чагыг кирип, дөжек, чоорган даарадып алыр-болзуңарза, ону каш-даа чылдар-дургузунда эдилээр силер. Бир-эвес ол кештерниң дүгүңгө таар-

зынмас болзуңарза, кылын-даа, чуга-даа пөс-биле кедириптер-делгем чоорган хавындан даарап-алыңар. Ынчан өл-шык коргунчуг-эвес болур. Кайнаар-даа чоруур-да, ап алгаш, чоруптар силер.

Бистерниң турар үевисте-аржаанга кирери-биле келир-улус эвээжеп, чанып чорууру-көвүдөп турду. Үе кыска-даа-болза, аравыста найырал-дыг, чаңгыс аалдың кижиле-ри дег, бот-боттарын билчип, хүндүлөжир, сагыш-сеткилинден-ажык чугаалажып, чанарда удур-дидир майгыннарынче чалажып, шайлап, байырлажып чарылды-выс. Аржаанчыларның өөрзөн-сеткил-хөөнүн дараазында оду-ругларда киридим.

Танышпасты таныштырган-Таңды эдээ Хүрегеги. Көрүшпесте көрүштүргөн-Хөлдүг аржаан Хүрегеги.

Колдуктааштыг илгип келгеш, Коошпалаан шоргаа каксып, Каш-ла хонук кирген соонда, Кадыкшылым сегереди.

Оорга-мойнум, бүткүр бодум, Орта чоор бе, ана шору. Даянгыжым холга тутпайн, Таваар-даа бол, кылаштадым.

Холдар, буттар экирээнде, Колдуктааштың херээ чүү боор. Талга азып, чалараткаш, Таринамны номчуп чор мен.

Хүрегеги аржаанымга Хүнде каш-даа кириксээр мен. Күштүг, салам шорга кагыы Күзээнимни боттандырап.

Шоргазындан шурап баткан Соок, күштүг аржаанымга Дамырларда турнуккан хан, Таваар-даа бол, сайгарылды.

Чүрек-дамыр эргилдези, Чүгленген дег шапкынчыды. Бүткүр бодум улам сергезн, Хүрегечим, амырадым.

Алды, үстүү аржааннарда Аралаштыр кириксээр мен. Аржаанчылар өөрүм-биле Аян ырны ырлаксаар мен.

Үстүү, алды аржааннарда Үзүктөл чок кириксээр мен. Үелешкен өөрүм-биле Үнгөн хүннү утуксаар мен.

Күскү бойдус тыныш тырты, Хүрегечим, байырлыг че! Амды чылын база катап Агым өргүп, чедип кээр мен.

Бюрбю СЕРЕН.

Кызыл хоорай.

Чинчи-шуру садып
алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

ЛИКВИДАЦИЯ!!!

Распродажа!!!

КОВРЫ, ПАЛАСЫ СКИДКИ до 50 %%%

Распродажа и скидки действительны до 17 февраля 2016 года
г. Кызыл, ул. Калинина, 25, склад 1-2.

Часы работы: 10 - 17 часов

Тел. 8-923-136-4444

реклама

НОВАЯ МЕБЕЛЬ

1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, ком
Звони

8-903-077-74-74

Вашу рекламу
прочтет вся Тува
страницах газет
«ШЫН».

«ШЫН» — газет
которая распрот
няется по всей те
тории республик
Т: 2-18-10.

ФИТОБУСТУҢ (ИЗИТКЕН СИГЕН БУЗУНУҢ) АЖЫКТЫ

20 ажыг чыл дургузунда чорудуп келген хайгааралдан алгаш көөрге, фитосауна (изидир бустаан сигенниг сауна) чүрек аарыг, аритмиялыг, тахикардиялыг, брадикардиялыг, гипертониялыг, гипотониялыг кижилерге болгаш мээ-медулларинде хоочулуг чурттакчыларга дыка ажыктыг болуп турар, чүгле аарыг таварыпкан соонда алды айдан орай эвес болза эки. Кадыкшыдылганың баштайгы 10 чорудулгазының соонда аарыг кижилерниң 80 хуузу сегип келир, 2 болгаш 3 катап кирген соонда хан базышкыны улуг кижилерниң, бедик гипертониялыг улустун хан базышкыны 20-30 санга кудулаар, гипертониктерниң 10-20 санга бедир, тодаргайлаарга, хан аргыштырылганы чогумчалыг апаар. Маңаа эмнеткен соонда, эм үнүштерни садып алгаш, бажыңга эмненип болур.

Бустуг сигенниг саунага чүстери аарыг кижилер кирерге, дыка ажыктыг. Ылаңгыя полиартриттиг, артрозтуг, радикулиттиг, остеохондрозтуг, харын-даа оорга чүзүнде грыжалыг кижилер аңаа кирер болза эки, аараан чери чидер, дустар үнүп эгелээр. Оорга чүнү болгаш

нерв системазы (остеохондроз, радикулит) аарыг бээр, аарыг тывылдырып турар дөстү ап каап, оорга чүнүнде аарып чоруур черни чидирип болур. Оон туржук, оорга сөөгүнде грыжалыг болгаш сколиозту чедишкенин эмнеп каап болур. Псориазтыг болгаш нейродермиттиг кижилер фитототөптүг эмненип алыр. Ол дыка үр хоочураанда безин (эът-кештиң 80 хире хуузу алысканда, 20 ажыг чыл аарып келгенде) ону чогулгалыг эмнеп болур.

Фарингиттер, ларингиттер, гаймориттер, тыныш астмазы, тыныш оруу дээн ышкаш өкпениң өске-даа аарыгларын фитодуска чогулгалыг эмнеп болур. Бо таварылгада эмненип эгелээриниң бетинде эфир үзү холаан хөй бустуг черге эмнедир мурнуу чарында ингаляция эрттирип алза эки, оон соонда фитосаунаны ажыглаарын чоорту кылыр азы бодунга херектиин ажыглап (хан базышкынын барымдаалап), бот-тускайлаң тодарадып болур. Фитосауна болгаш ингаляция эрттирип тургаш, чөдүл тытып, ириңниг чараа көвүдөп келирге, сезинген херээ чок, арыглаашкын чоруп турары ол. Фитодоскаарны ажыглаарга,

бүүрекке база ажыктыг дээрзин бистиң дуржулгавыс көргүскен, чүге дээрге ону дамчыштыр ишкен суук чем эртер болгай. Ынчангаш кылымал бүүректиг аарыг кижилерге бистиң дузалап турарывыста элдептиг чүве чок.

Нерв, иммунитет, эндокрин системазының аарып турар үезинде фитобусту ажыглаарга, эки түңнелди бээр. Немей ваннага чунарга, настойлар, бальзамнар ажыглаарга, углевод солчулгалыг экижири, ханда чигирниң деңнели кудулаар, иммунитет бедир, нерв системазы быжыгар.

«Прасковья» деп фитотөптө дуржулгалыг эмчи-домчулар, ортумаң эмчи эртемниг методистер ажылдап турарлар, олар тус черниң чонунуң муң-муң чылдарда эмнениринге ажыглап келгени эм ойттарын билир болгаш эртемниң чедишкенин эзугаар эмнээшкенин чорудуп турар. Ындыг чүүлдерниң каттыжышкыны кадыкшыдылганың фитотөптерин, оон чер-черлерде хөй санныг салбырларының сайзырадыр перспективаларын тургузуп турар. Кадыкшыдылганың ол практиказын эртемденнер эмнээшкенин баштайгы

базымы, келир үениң медицина үндезини деп хүлээп көрүп турар. Дамырларда тромбофлебит, митраль аритмия дээн ышкаш аарыг кижилерге ол таарышпас. Ол ышхалдавырлыг, грибок болгаш аарыглыг, оон иштинде СПИД-тиг, каш чаа аарыг тыптып оор кижилер ону сүмелевейн турар бис, олар аңгы ойт-үнүш негеттинер.

Тел. 8-913-352-47-74.

Турар чери: Кызыл хоорайны бетики Каа-Хем, Сергей Лазо кудумчузу, бажың №112.

«ПРАСКОВЬЯ» ФИТОТӨПТҮҢ ФИЛИАЛЫ

Пөш доскаар ажыглап, кадыкшыдылганы чорудуп турар

Организмни арыглаарының методиказы дараазында ачы-дузаларның комплекзинден тургустунар:

*фито-специалистниң хүлээп алышкыны болгаш арга-сүмези (келген кижиниң хуу карточказын долдурары, эмнээшкын чорудулгаларының планын тодарадыры, фитошайны шилип бээр);

*эмнээр бетинде болгаш оон соонда ханының базышкынын хынап бээр

*фитобустуг сауна—10-15 минута;

*«Имунная защита» деп фитошай;

*фито-бальзам-биле эът-кешти чаар.

Организмни арыглап-аштаарының өртээ —700 рубль.

ПЕНСИОНЕРЛЕР 20 ХУУ ЧИИГЕЛДЕЛИГ БОЛУР

Организмни ниитизи-биле арыглап-аштап турар үеде фитобус аймааның чорудулгалары дараазында аарыгларны болдурбазыңга салдарлыг:

1. Хан-дамыр болгаш чүрек-дамыр аарыглары: холдарның болгаш буттарның эндартерит болгаш атеросклероз аарыглары, Рейно аарыгы, гипотония, гипертония, чүрек аарыгы, тахикардия, брадикардия болгаш өске-даа.
2. Чүстериң аңгы-аңгы хевирлериниң аарыглары: полиартриттер, артрозтар, подагра; радикулиттер, остеохондрозтар, оорга сөөгүнде грыжалар, Бехеревтиң аарыгы, сколиоз болгаш өске-даа.
3. Көш аарыглары: псориаз, нейродермит болгаш өске-даа.
4. Тыныш системазы: бронхиттер, бронхит астмазы, фарингиттер, ларингиттер болгаш өске-даа.
5. Хырын-шөйүндү ишти: гастриттер: хырынның болгаш шөйүндүнүң оюлганныг аарыглары; колиттер бол-

гаш өске-даа.

6. Аутоимуннуг аарыглар:

Уттуучал склероз; гломерулонефрит; ревматоидтиг полиартрит; системалыг волчанка болгаш өске-даа.

7. Сыңый системазы:

Пиелонефрит, бүүректө даш аарыгы, цистит, простатит, импотенция, аднексит болуру, сырыктар, миома, мастопатия болгаш өске-даа.

8. Нерв системазының аарыглары.

9. Бүдүмелдер солчулгалында өскерлишкенин.

8-913-352-47-74 деп телефон дамчыштыр сүмележир.

Турар чери: Кызыл хоорайны бетики Каа-Хем, Сергей Лазо кудумчузу, бажың №112. Тел. 8-913-352-47-74.

Телевирлиг үндезинге па

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тува Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Коп редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 5164. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000007 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тува» г. Кызыл.

Харылзаа, информация, технологиялары болгаш массалыг коммуни-

лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тува Респу-

талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрү

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко,

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редак-

туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа ф

лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.